

KAVANYISA KA 5

PRESIDENTE NA HUVONKULU YA RIXAKA

Presidente

83. Presidente –

- (a) I Nhloko ya Tiko na ku va nhloko ya huvonkulu ya rixaka;
- (b) u fanele ku tlakusa, a sirhelela no xixima Vumbiwa tanihi nawu lowukulukumba wa Riphabliki; na
- (c) ku yisa emahlweni vun'we bya rixaka na leswi swi nga yisaka emahlweni Riphabliki.

Matimba na mitirho ya Presidente

84. (1) Presidente u na matimba lama a nyikiweke wona hi Vumbiwa na milawu leyi vekikeke, ku katsa na lama ya lavekaka ku va a tirha mitirho yo va Nhloko ya Tiko na ya nhloko ya huvonkulu ya rixaka.
- (2) Presidente u na vutihlamuleri –
- (a) byo pfumelela no sayina Milawumbisi;
 - (b) byo tlherisela Nawumbisi eka Palamende ya Tiko leswaku ku kambisisiwa nakambe loko Nawumbisi wolowo wu landza Vumbiwa;
 - (c) byo hundzisela Nawumbisi eka Khoto ya Vumbiwa endlela xiboho xa loko wu landza Vumbiwa;
 - (d) byo vitana Palamende ya Tiko, Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumbe Palamende eka nhlengeletano yo hlawuleka ku endlela ntirho wo hlawuleka;
 - (e) ku tirha ku thola kwihi na kwihi loku Vumbiwa kumbe milawu leyi vekikeke yi lavaka leswaku Presidente a ku tirha, handle ka ku va nhloko ya huvonkulu ya rixaka;
 - (f) ku thola tiKhomixini ta ndzavisiso;
 - (g) ku vitana tirheferendamu ta tiko, hi ku landza Nawu wa Palamende;
 - (h) byo vuyisa no amukela vuyimeri bya le matikweni mambe na vayimeri;
 - (i) ku thola vayimeri va le matikweni va le handle, varhumiwa lava haverisiweke matimba na tintsumi ematikweni va le handle;
 - (j) ku rivalela kumbe ku yimisa ka nkarhinyana swigwevo swa vaonhi no hunguta kumbe ku herisa mindziho yihi na yihi, minxupulo na ku lova nhundzu; na

- (k) ku haverisa swidlodlo swa swifundzho.

[Xitsundzuxo xo Angharhela: Tihuvo ta swifundzho leti simekiweke eka Gazete ya Mfumo ya 24155 ya 6 N'wendzambahala, 2002 na Gazete ya Mfumo ya 25213 ya 25 Mawuwani 2003.]

Matimba ya huvonkulu ya Riphabliki

85. (1) Matimba yo tirha makungu ya Riphabliki ya haverisiwile Presidente.
(2) Presidente u tirhisa matimba yo endla makungu, kun'we na swirho leswin'wana swa Khabinete, hi –
(a) ku endla leswaku ku tirhisiwa milawu yo vekiwa ya tiko handle ka loko Vumbiwa kumbe Nawu wa Palamende wu hlamusela hi ndlela yin'wana;
(b) ku hlulukisa no endla leswaku ku tirhisiwa milawu ya matirhelo ya rixaka;
(c) ku hlanguyeta mitirho ya tindzawulo ta tiko na mitirho ya ta mafambiselo;
(d) ku lulamisa no sungula milawu; na
(e) ku tirha mitirho yihi na yihi yin'wana ya makungu leyi lulamiseriweke swona eka Vumbiwa na le ka milawu yo vekiwa ya tiko.

Ku hlawuriwa ka Presidente

86. (1) Eka Eka ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko yi hlawuriwile, na loko swi laveka ku siva xivandla, Palamende ya Tiko yi fanele ku hlawula wansati kumbe wanuna eka swirho swa yona ku va Presidente.
(2) Presidente wa Khoto ya Vumbiwa u fanele ku fambisa nhlawulo wa Presidente, kumbe a veka muavanyisi un'wana ku endla sweswo. Endlelo leri ri andlariweke eka Xiyenge xa A xa Xedulu xa3 ra tirha aku hlawuriweni ka Presidente.

[Xiyengentsongo xa (2) xi siviwile hi x. 6 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

- (3) Nhlawulo wo siva xivandla xa ntirho wa Presidente wu fanele ku endlwa hi nkarhi na hi siku leri vekiweke hi Presidente wa Khoto ya Vumbiwa, kambe ku nga si hundza 30 wa masiku endzhaku ka loko ku pfuleke xivandla.

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 6 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Ku sungula ntirho hi Presidente

87. Loko a hlawuriwile ku va Presidente, munhu wa tshika ku va xirho xa Palamende ya Rixaka, naswona, ku nga si hela ntlhanu wa masiku, u fanele ku sungula ntirho hi ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa 2.

Nkarhi wo tirha wa Presidente

88. (1) Nkarhi wo tirha wa Presidente wu va loko a sungula ku tirha no hela loko ku va na xivandla kumbe loko munhu la hlawuriweke ku va Presidente la landzelaka a sungula ku tirha.
- (2) Ku hava munhu la nga khomaka ntirho wa Presidente ku tlula ka mbirhi; kambe, loko munhu a hlawuriwa kuva a siva xivandla xa ntirho wa Presidente, nkarhi lowu wu nga xikarhi ka nhlawulo wolowo na nhlawulo lowu landzelaka wa Presidente a wu tekiwi wu ri nkarhi wo tirha.

Ku susiwa ka Presidente entirhweni

89. (1) Palamende ya Tiko, hi xiboho lexi seketeriweke hi vhoti ya swirho leswi nga riki ehansi ka mbirhi-xa-nharhu, yi nga ha susa Presidente entirhweni ntsena hi swivangelo swa –
- (a) ku tlula Vumbiwa kumbe Nawu;
- (b) matikhomelo yo ka ya nga ri kahle; kumbe
- (c) ku tsandzeka ku tirha mitirho ya le hofisin.
- (2) Munhu wihi na wihi la nga susiwa eka ntirho wa Presidente hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a) kumbe (b), a nga ha kumi swipfuno swa ntirho wolowo, naswona a nga ha tirhi ka ntirho wihi na wihi wa tiko.

Presidente wo Khomela

90. (1) Loko Presidente a nga ri kona laha Riphabliki kumbe loko hikokwalaho ka swin'wana a nga swi koti ku hetisa mitirho ya Presidente, kumbe hi nkarhi lowu ku nga na xivandla xa ntirho wa Presidente, mukhomi un'wana wa ntirho hi ndzandzelelano wu nga laha hansi u tirha tanihi Presidente –
- (a) Xandla xa Presidente.
- (b) Holobye la hlawuriweke hi Presidente.
- (c) Holobye la hlawuriweke hi swirho leswin'wana swa Khabinete.
- (d) Xipikara, ku kondza Palamende ya Tiko yi veka un'wana wa swirho swa yona.
- (2) Mukhomeri wa Presidente u na vutihlamuleri, matimba na mitirho ya Presidente.
- (3) Loko a nga si teka vutihlamuleri, matimba na mitirho ya Presidente, Presidente wo Khomela u fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eRiphabliki na ku xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa2.

- (4) Munhu loyi tanihi Presidente wo khomela a nga hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembheka eka Riphabliki a nge hlambanyi ra vumbirhi kumbe maendlelo yo tiyisisa eka nkarhi wihi na wihi lowu ngata landzela tanihi Presidente wo khomela hi nkarhi wa ku hela loko munhu loyi a nga ta landzela a hlawuriwile tanihi Presidente a sungula ku tirha.

[Xiyengentsongo xa (4) lexi engeteriweke hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa Wo sungula wa 1997]

Khabinete

91. (1) Khabinete yi vumbiwa hi Presidente, tanihi nhloko ya Khabinete, Xandla xa Presidente na Vaholobye.
- (2) Presidente u thola Xandla xa Presidente na Vaholobye, u va nyika matimba na mitirho ya vona, naswona a nga va hlongola.
- (3) Presidente –
- (a) u fanele ku hlawula Xandla xa Presidente exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Tiko ;
 - (b) a nga ha hlawula nhlayo yihi na yihi ya Vaholobye exikarhi ka swirho swa Nhlengeletano ya Milawu; naswona
 - (c) a nga ha hlawula Vaholobye lava nga tluriki vambirhi ku suka ehandle ka Nhlengeletano ya Milawu.
- (4) Presidente u fanele ku thola xirho xa Khabinete ku va murhangeri wa ntirho wa mfumo eka Palamende ya Tiko.
- (5) Xandla xa Presidente u fanele ku pfuna Presidente eku tirhiweni ka mitirho ya mfumo.

Vutihlamuleri

92. (1) Xandla xa Presidente na Vaholobye va na vutihlamuleri bya matimba na mitirho ya huvonkulu leswi va nyikiweke swona hi Presidente.
- (2) Swirho swa Khabinete swi na vutihlamuleri, bya ku kombisa matimba ya swona ePalamende na ku tirha mitirho ya swona.
- (3) Swirho swa Khabinete swi fanele –
- (a) ku tirha hi ku landza Vumbiwa; na
 - (b) ku nyika Palamende swiviko leswi hetisekeke swa nkarhi na nkarhi hi mayelana na timhaka leti welaka ehansi ka vutihlamuleri bya swona.

Swandla swa Vaholobye

93. (1) Presidente a nga thola -
- (a) nhlayo yihi na yihi ya Swandla swa Vaholobye exikarhi ka swirho swa Palamende; na
 - (b) nhlayo leyi nga tluriki Swandla swa Vaholobye swimbirhi ehandle ka Palamende, ku pfuneta swirho swa Khabinete, naswona a nga swi hlongola.
- (2) Swandla swa Vaholobye leswi thoriweke ku ya hi xiyengentsongo xa (1) (b) swi na vutihlamuleri eka Palamende ku tirhisa matimba ya swona no endla mitirho.

[X. 93 xi siviwile hi x 7 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vutsevu wa 2001.]

Ku ya emahlweni ka Khabinete endzhaku ka mihlawulo

94. Loko ku ri na nhlawulo wa Palamende ya Tiko, Khabinete, Xandla xa Presidente, Vaholobye na Vaseketeri vahi na vahi va Vaholobye va tshama va ha fanele ku tirha ku kondza munhu la hlawuriweke ku va Presidente hi Nhlengeletano ya Milawu leyi landzelaka a sungula ku tirha.

Xihlambanyo kumbe xitiyisiso

95. Loko Xandla xa Presidente, Vaholobye na Swandla swa Vaholobye vahi kumbe vahi na nga si sungula ku tirha mitirho ya vona, va fanele ku hlambanya kumbe ku tiyisisa ku tshembeka eka Riphabliki no xixima Vumbiwa, hi ku landza Xedulu xa2.

Matikhomelo ya swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholobye

96. (1) Swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholobye va fanele ku tikhoma hi ku landza khodi ya matikhomelo leyi vekaweke hi milawu ya tiko.
- (2) Swirho swa Khabinete na Swandla swa Vaholobye a va fanelanga –
- (a) ku tirha ntirho wihi na wihi wun'wana lowu wu hakeleka;
 - (b) ku tikhoma hi ndlela yihi na yihi leyi nga fambelanaki na swiyimo swa vona kumbe va tiveka eka xiyimo lexi xi va vekaka ekhomyeni ra leswaku ku va na ku kwetlembetana exikarhi ka vutihlamuleri bya vona bya ximfumo na swilaveko swa vutomi bya vona bya le tlhelo; kumbe
 - (c) ku tirhisa xiyimo xa vona kumbe mahungu wahi na wahi lama va nyikiweke wona ku tifumisa kumbe ku pfuna munhu wihi na wihi un'wana hi ndlela leyi ngari ku yinene.

Ku hundzisela mitirho

97. Hi ku landza xitiviso xa Presidente, a nga ha hundzisela eka xirho xa Khabinete –
- (a) mafambiselo ya milawu yihi na yihi eka xirho xin'wana xa Khabinete; kumbe
 - (b) matimba wahi na wahi kumbe mitirho leyi nyikiweke xirho xin'wana.

Ku nyikiwa mitirho swa nkarhinyana

98. Presidente a nga ha nyiketa eka xirho xa Khabinete mitirho yihi na yihi ya xirho xin'wana lexi xi nga riki kona entirhweni kumbe lexi xi nga swi kotiki ku tirha mitirho yeleyo.

Ku averiwa mitirho

99. Xirho xa Khabinete xi nga ha nyiketa matimba wahi na wahi kumbe mitirho leyi yi faneleke ku tirhiwa kumbe ku endlwa hi ku landza Nawu wa Palamende eka xirho xa Huvonkulu ya xifundzankulu kumbe eka Huvo ya Masipala. Ku nyikiwa ntirho –
- (a) swi fanele ku va hi ku landza ntwanano exikarhi ka xirho xa Khabinete na xirho xa Huvonkulu kumbe Huvo ya Masipala;
 - (b) swi fanele ku fambelana na Nawu wa Palamende lowu hi ku landza wona matimba lama fanelaka na mitirho ya tirhisiwa no tirhiwa; naswona
 - (c) swi sungula ku tirha hi xitiviso xa Presidente.

Ku nghenelela ka mfumo wa rixaka eka mafambiselo ya Swifundzankulu

[Nhlokomhaka yi hundzuluxiwile hi Xiyengentsongo xa 2 (a) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume n'we wa 2003.]

100. (1) Loko xifundzankulu xi nga swi koti kumbe xi nga enetisi xiboho xa ntirho wa huvonkulu hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe Vumbiwa leri, huvonkulu ya rixaka yi nga ha nghenelela hi ku teka magoza wahi na wahi lama faneleke ku vonisisa ku landzeleriwa ka swona, ku katsa na –
- (a) ku humesa xiletelo xo ya eka huvonkulu ya xifundzankulu, lexi hlamuselaka mpimo wa ku tsandzeka ku enetisa swiboho swa xona na ku hlamusela magoza wahi na wahi lama ya lavekaka ku eneta swiboho swa xona; na
 - (b) ku teka vutihlamuleri bya xiboho lexi khumbekaka eka xifundzankulu xelexo ku fikela laha swi fanelaka ku endlela –

KAVANYISA KA 5: PRESIDENTE NA HUVONKULU YA RIXAKA

- (i) ku hlayisa swipimelo swa rixaka leswi lavekaka kumbe ku eneta swipimelo swa le hansi leswi vekiweke swo nyika vutirheri;
- (ii) ku hlayisa vun'we bya ikhonomi;
- (iii) ku hlayisa vuhlayiseki bya rixaka; kumbe
- (iv) ku sivela xifundzankulu xelexo ku teka goza leri nga twaleki leri onhiselaka swilaveko swa xifundzankulu xin'wana kumbe swa tiko hinkwaro.

[Xiyengentsongo (1) xi hundzuluxiwile hi x 2 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhumen'we wa 2003.]

- (2) Loko huvonkulu ya rixaka yi ngehenelela eka xifundzankulu hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(b) –
 - (a) xitiviso xa ku ngehenelela xi fanele ku andlariwa eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu ku nga si hela masiku ya 14 ya ntshamo wa yona wo sungula endzhaku ka loko ku sunguriwile ku ngehenelela koloko;
 - (b) ku ngehenelela koloko ku fanele ku hela loko huvo yi nga nyiki mpfumelelo wa ku ngehenelela ku nga si hela masiku ya 180 endzhaku ka ku sungula ka ku ngehenelela kumbe hiku hela ka nkarhi walowo yi nga se nyika mpfumelelo wa ku ngehenelela; naswona
 - (c) Loko ku ngehenelela ku ya mahlweni, Huvo yi fanele ku langutisisa hi vuntshwa nkarhi na nkarhi na ku endla swibumabumelo swihi na swihi leswi faneleke eka huvonkulu ya rixaka.

[Xiyengentsongo (2) xi siviwile hi x 2 (c) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhumen'we wa 2003.]

- (3) Milawu leyi vekiweke ya tiko yi nga ha lawula endlelo leri simekiwaka hi xiyenge lexi.

[Xiyengentsongo 100 xi hundzuluxiwile hi x 2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhumen'we wa 2003.]

Swiboho swa huvonkulu

101. (1) Xiboho xa Presidente xi fanele xi ri xo tsariwa loko –
 - (a) xi fikeleriwile hi ku landza milawu; kumbe
 - (b) xi ri na mbuyelo wo karhi ethelwena ra milawu.
- (2) Xiboho xo tsariwa xa Presidente xi fanele ku sayiniwa hi ku tiyisisa hi xirho xin'wana xa Khabinete loko xiboho xexo xi ri hi mayelana na ntirho lowu nga nyikiwa eka xirho xexo xa Khabinete.

- (3) Switiviso, swinawana na switirhisiwa swin'wana swa milawu ya le hansinyana swi fanele ku kota ku fikeleriwa hi vanhu va tiko.
- (4) Milawu leyi vekeweke ya tiko yi nga ha boxa mukhuva leri hawona, na mpimo lowu ku fikela eka wona, switirhisiwa leswi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (3) swi fanele –
 - (a) ku andlariwa ePalamende; na
 - (b) ku pasisiwa hi Palamende.

Maendlelo yo kombisa ku pfumala ntshembho

102. (1) Loko Palamende ya Rixaka, hi vhoti yo seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona, yi pasisa kungu ra ku komba ku pfumala ku tshembha eka Khabinete ku nga katsiwi na Presidente, Presidente u fanele ku vumba Khabinete leyintshwa.
- (2) Loko Palamende ya Rixaka, hi vhoti yo seketeriwa hi vunyingi bya swirho swa yona, yi pasisa kungu ro komba ku pfumala ku tshembha eka Presidente, Presidente na swirho leswin'wana swa Khabinete na Xandla xa Holobyе wihi na wihi va fanele ku lan'wa ntirho.